

ΜΑΡΙΑ ΚΑΛΛΑΣ

γράμματα και αναμνήσεις

ΑΠΟ ΤΟΝ
ΤΟΜ ΒΟΛΦ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΠΑΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ
ΠΑΤΑΚΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ
ΠΑΤΑΚΗ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΛΛΑΣ

Γράμματα και αναμνήσεις

Εισαγωγή, επιμέλεια, επιλογή κειμένων:

ΤΟΜ ΒΟΛΦ

Μετάφραση:

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΠΑΣ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Ντοκουμέντα / Μαρτυρίες

Μαρία Κάλλας, *Γράμματα και αναμνήσεις*

Maria Callas, *Lettres & Mémoires*

Εισαγωγή, επιμέλεια, επιλογή κειμένων: Τομ Βολφ

Μετάφραση: Ανδρέας Παππάς

Επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Κεχαγιόγλου

Διορθώσεις: Δέσποινα Ζηλιφίδου

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Copyright© Editions Albin Michel, Paris 2019

Copyright© για τις φωτογραφίες, Fonds de Dotation Maria Callas

Πρώτη έκδοση στη γαλλική γλώσσα από τις εκδόσεις Albin Michel, 2019

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2020

Κ.Ε.Τ. Γ893 Κ.Ε.Π. 889/20

ISBN 978-960-16-9139-8

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ 38 (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ), 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665 - ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β΄ ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15 - ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ του Τομ Βολφ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ του Τομ Βολφ	17
Αναμνήσεις (1957)	27
Γράμματα (1946-1977)	79
Αναμνήσεις (1977)	443
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	487
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ αποδεκτών και αποστολέων των επιστολών	489
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	491

*Being no poet, having no fame,
Permit me just to sign my name**

Mary Anne Callas

* «Δεν είμαι ποιήτρια, ούτε διάσημη. Επιτρέψτε μου, ωστόσο, να βάλω εδώ την υπογραφή μου». Από το σχολικό άλμπουμ της Μαρίας, 28 Ιανουαρίου 1937. Είναι μόλις δεκατριών ετών και ετοιμάζεται να φύγει από Νέα Υόρκη για την Ελλάδα, με τη μητέρα της και την αδελφή της.

Μαρία Κάλλας: Η ελληνική ψυχή

Αγαπητοί Αναγνώστες,

Με πολλή συγκίνηση και χαρά βάζω την τελευταία πινελιά στην ελληνική έκδοση του βιβλίου μου, που πρωτοδημοσιεύτηκε στα γαλλικά με τίτλο *Maria Callas: Lettres et mémoires*, και του οποίου τον πρόλογο αφιερώνω σε όλους εσάς, το αγαπητό της κοινό.

Η Μαριάννα Καλογεροπούλου, που πέρασε στην αιωνιότητα και στον μύθο ως Μαρία Κάλλας, ήταν Ελληνίδα. Και πάντα το δήλωνε με περηφάνια. Η ψυχή της, η γυναικεία φύση της, η δραματική της υπόσταση, ακόμα και η φυσιογνωμία της ήταν –δεν θα μπορούσε παρά να είναι– πέρα για πέρα ελληνικές.

Στην Ελλάδα εξάλλου γεννήθηκε και η καλλιτέχνις Μαρία Κάλλας. Χωρίς τη μουσική παιδεία που έλαβε στο Ωδείο Αθηνών, όπως και η ίδια ομολογεί, χωρίς την αποφασιστικής σημασίας συνάντηση με εκείνη που έμελλε να γίνει όχι μόνον η δασκάλα της αλλά και μια αληθινή «μητέρα», την Ελβίρα ντε Ιντάλγκο, ίσως το ταλέντο της δεν θα είχε βρει τη δίοδο να αποκαλυφθεί.

Στην Αθήνα έζησε και τα πικρά χρόνια της Κατοχής, που βαθιά επηρέασαν τον χαρακτήρα και την προσωπικότητά της. Τότε ήταν ίσως, μέσα από τις στερήσεις και τις αγωνίες, που ξεπήδησε η δύνα-

μή της, το εκπληκτικό ψυχικό της σθένος να ξεπερνά τα τραυματικά βιώματα και τις δυσκολίες.

Το 1944, είκοσι χρονών κοπέλα, στέφθηκε πρωταγωνίστρια στο Ωδείο Ηρώδου του Αττικού. Τους ρόλους της, βέβαια, τους τραγουδούσε τότε στα ελληνικά, όπως ήταν η συνήθεια της εποχής, ώστε το κοινό να μπορεί να παρακολουθεί, πέρα από τη μουσική, και τον λόγο. Στην ίδια σκηνή θα επιστρέψει λίγο αργότερα, το 1957, όταν θα βρίσκεται στο απόγειο της δόξας της, για να δώσει μια μοναδική συναυλία που πέρασε στην ιστορία. Το βράδυ εκείνο της 5ης Αυγούστου, πρόσφερε στο ελληνικό κοινό ένα σπάνιο απάνθισμα της τέχνης της ερμηνεύοντας άριες από τη Λουτσία του Ντονιτσέττι αλλά και από την Ιζόλδη του Βάγκνερ που για μία και μόνη φορά τραγούδησε σε συναυλία. Είχε πράγματι νιώσει τη λαχτάρα να επιστρέψει στις ρίζες της, να δώσει στο ελληνικό κοινό, στους δικούς της ανθρώπους, τον καλύτερό της εαυτό. Με την ευκαιρία αυτή, είχε πει τότε στη συνέντευξη που έδωσε στον Αχιλλέα Μαμάκη: «Το αίμα μου είναι ελληνικό, και αυτό τίποτε δεν μπορεί να το αλλάξει».

Έπειτα ήρθαν οι ιστορικές εμφανίσεις της στο αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου, ως *Νόρμα* το 1960 και *Μήδεια* το 1961. «Η Κάλλας υπήρξε μια τέλεια τραγωδός» θα πει ο Αλέξης Μινωτής που τη σκηνοθέτησε, σε σκηνογραφία του Γιάννη Τσαρούχη, και την ξεχώρισε ισότιμα πλάι στη μεγάλη Κατίνα Παξινού. Στην Επίδαυρο θα συναντηθεί σκηνικά και με τις νεότερες της Σούλα Γλαντζή και Κική Μορφονιού, με την οποία μάλιστα θα συνδεθεί φιλικά και θα τη βοηθήσει αργότερα στη διεθνή σταδιοδρομία της, ενώ ξεχωριστή εκτίμηση έτρεφε για τον πρεσβύτερό της, διάσημο τενόρο Οδυσσέα Λάππα, για τις αγαπημένες της συμμαθήτριες στην τάξη της Ελβίρας ντε Ιντάλγκο, Ζωή Βλαχοπούλου και Άρντα Μαντικιάν, για τον τενόρο Αντώνιο Δελένδα, τους βαρύτονους Τίτο Ξηρέλλη και Ευάγγελο Μαγκλιβέρα, και για εκείνους με τους οποίους μοιράστηκε τις μεγάλες διεθνείς της επιτυχίες: τον τενόρο Γιώργο Κοκκολιό, τον βαρύτονο Κωνσταντίνο Εγκολφόπουλο, τον βαθύφωνο Νίκο Μοσχονά και, βέβαια, τον Νίκο Ζαχαρίου, φίλο

προσωπικό, με τον οποίο οι συχνές εμφανίσεις και ηχογραφήσεις σημάδεψαν την πιο λαμπρή περίοδο της σταδιοδρομίας της.

Οι Έλληνες έπαιζαν πάντα έναν σημαντικό ρόλο στη ζωή της. Κατ' αρχήν ο νονός της, καθηγητής Λεωνίδας Λαντζούνης, από την ελληνική κοινότητα της Νέας Υόρκης, που θα της σταθεί σαν δεύτερος πατέρας και στον οποίο θα εμπιστεύεται πάντα τις πιο μύχιες σκέψεις της. Ο Κωστής Μπαστιάς, που την πίστεψε και τη βοήθησε στα πρώτα βήματά της στην Αθήνα και ήταν εκείνος που την κάλεσε αργότερα στο αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου. Ο Χρήστος Λαμπράκης, στον οποίο εμπιστεύτηκε τον θεσμό των υποτροφιών που φέρουν το όνομά της, ο Κώστας Πυλαρινός, καλός της φίλος από το Παρίσι, ο οποίος επί μία δεκαετία τώρα προεδρεύει στις Υποτροφίες Μαρία Κάλλας. Τέλος, η πιανίστρια Βάσω Δεβετζή, η πιο στενή φίλη των τελευταίων χρόνων, που μετά τον θάνατό της δημιούργησε στη μνήμη της το Διεθνές Ίδρυμα Μαρία Κάλλας.

Έλληνας ήταν και ο Αριστοτέλης Ωνάσης, στον οποίο βρήκε το alter ego της. Ένας μαχητής της ζωής, όπως εκείνη, με εκρηκτικό ταμπεραμέντο. Τον φώναζε Αρίστο, κι εκείνος, χαϊδευτικά, Μαριγώ. Κοντά του έζησε τα πιο ευτυχημένα χρόνια της σύντομης ζωής της, ταξιδεύοντας στο Αιγαίο και στα όμορφα ελληνικά νησιά, όπως στον Σκορπιό και στη Λευκάδα, όπου, ένα βράδυ, εντελώς απροετοίμαστη, ανέβηκε στη σκηνή και αυτοσχεδίασε λίγες φράσεις από την *Καβαλλερία ρουσικιάνα*.

Ήταν το ελληνικό αίμα που τους έδενε, μου είχε πει κάποτε και ο Πρόεδρος Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Εστέν, τον οποίο συνάντησα όταν ετοιμάζα την ταινία μου *Maria by Callas*. Τους θυμόταν, πάνω στη θαλαμηγό Χριστίνα, ένα βράδυ, να τραγουδούν και να χορεύουν συρτάκι με κέφι.

Το 1966 θα ξαναπάρει την ελληνική υπηκοότητα, ενώ και μετά τα ευτυχημένα χρόνια με τον Ωνάση θα συνεχίσει να περνάει πολλές από τις διακοπές της στις ελληνικές θάλασσες. Όπως το 1969 με τον Παζολίνι, στο Τραγονήσι, στους Πεταλιούς, στους φίλους Δάφνη και Γιώργο

Εμπειρικό, και το 1976 στη Χαλκιδική, όπου χάρηκε για τελευταία φορά τη γιορτή της, την ημέρα της Παναγίας, στην οποία πάντα πίστευε και προσευχόταν.

Όλα αυτά τα γεγονότα, τις αναμνήσεις, τις σχέσεις, που οι περισσότερες έμειναν έξω από τον θόρυβο της δημοσιότητας, ο αναγνώστης θα τα βρει ιστορημένα από την ίδια στις σελίδες που ακολουθούν, όπως και τόσα άλλα που σημάδεψαν την πολυτάραχη ζωή της.

Αν και ήταν ακόμα νέα και δεν σκεφτόταν τον θάνατο, η Μαρία είχε εμπιστευτεί κάποτε στους δικούς της ανθρώπους την επιθυμία της οι στόχες της να σκορπίσουν στο Αιγαίο, τη θάλασσα που είχε τόσο αγαπήσει. Έτσι, η ελληνική πολιτεία υποδέχτηκε το 1979 με κάθε επισημότητα τη σποδό της, σκεπασμένη με την ελληνική σημαία, και της αποδόθηκαν οι ύψιστες τιμές από το Ελληνικό Πολεμικό Ναυτικό, παρουσία του τότε υπουργού Πολιτισμού.

Και δικαίως. Έφερε το όνομα της Ελλάδας στα πέρατα της οικουμένης, και για όλους εμάς, τους ξένους που τη γνωρίσαμε και την αγαπήσαμε, είναι και θα παραμείνει Ελληνίδα. Μακάρι ο τόπος της να μην την ξεχάσει ποτέ, να μάθει την αληθινή της ιστορία και τη μοναδική της προσφορά στην παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά, να την τιμά πάντοτε με αγάπη και σεβασμό, όπως και η ίδια θα το επιθυμούσε.

Κλείνοντας αυτόν τον πρόλογο σε ένα βιβλίο που συγκεντρώνει για πρώτη φορά τα δικά της λόγια, όπως τα κατέγραψε σε προσωπικές επιστολές, εύχομαι το ελληνικό κοινό να την προσεγγίσει με τρόπο αυθεντικό και ανθρώπινο, μακριά από ψεύδη, συκοφαντίες και υπερβολές, που τόσο την πλήγωσαν εν ζωή κι εξακολουθούν να γράφονται μέχρι σήμερα. Όσοι τη γνωρίζουν ήδη, ή νομίζουν ότι τη γνωρίζουν, ίσως ανακαλύψουν κάποιες εντελώς καινούριες πτυχές της προσωπικότητάς της. Και το σπουδαιότερο: εύχομαι οι νέοι του όμορφου αυτού τόπου να την ανακαλύψουν μέσα από τη δική της Αλήθεια, ως καλλιτέχνηδες πρώτα αλλά και ως άνθρωπο, να αντιληφθούν τη μοναδική της αξία και να νιώσουν κι εκείνοι υπερήφανοι ως Έλληνες.

Ολοκληρώνοντας τα λίγα αυτά λόγια που απευθύνω σε σας, αγαπητοί αναγνώστες, επιτρέψτε μου να ευχαριστήσω όσους συνέβαλαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην πραγματοποίηση της παρούσας έκδοσης. Το Ίδρυμα Ωνάση, για την ευγενική συνεισφορά του από την εποχή που ετοίμαζα την ταινία μου *Maria by Callas* μέχρι σήμερα. Τον Νίκο Χαραλαμπόπουλο, τον Δημήτρη Πυρομάλλη και τον Γιάννη Φαλκώνη για την πρόθυμη υποστήριξη. Τη Βίκυ Ανθοπούλου και τον Χρήστο Μαρκογιαννάκη για την πάντα πολύτιμη και φιλική ανταπόκρισή τους. Τέλος, την Άννα Πατάκη για το προσωπικό της ενδιαφέρον, την άξια επιμελήτρια της έκδοσης Ελένη Κεχαγιόγλου, και τον Ανδρέα Παππά, που μετέφρασε σχολαστικά όλα τα κείμενα.

Δικός σας,
Τομ Βολφ

Μετάφραση: Χρήστος Μαρκογιαννάκης

Παρίσι, 1η Ιουνίου 2019

Αγαπητή κυρία Κάλλας, αγαπητή Μαρία,

Σας γράφω πρώτη φορά. Και όμως, πάνε πια περισσότερα από έξι χρόνια αφότου άρχισε αυτό το απρόβλεπτο ταξίδι μαζί σας, που έκανε τη ζωή μου άνω κάτω. Επί πέντε χρόνια ακολούθησα τα βήματά σας σε όλον τον κόσμο, για να συναντήσω τους οικείους σας – ή τουλάχιστον, όσους από αυτούς βρίσκονται ακόμη ανάμεσά μας, αφού κάποιои, όπως ο αγαπητός μας Ζορζ Πρετρο και η πιστή σας Μπρούνα, έχουν έρθει ήδη να σας συναντήσουν εκεί ψηλά. Όλες αυτές οι συναντήσεις με ενέπνευσαν και με ενθάρρυναν στην «αποστολή» μου, που δεν ήταν άλλη από το να ανακαλύψω την αλήθεια για σας, να σας παρουσιάσω όπως πράγματι ήσασταν, μακριά από κλισέ και από κουτσομπολιά, να σας τιμήσω, να υπηρετήσω την τέχνη σας και τη μνήμη σας, να τις κρατήσω ζωντανές και να τις μεταβιβάσω στις επόμενες γενιές. Έχω αφιερωθεί σε αυτόν τον στόχο, ψυχή τε και σώματι, όπως εσείς είχατε αφιερωθεί στο να υπηρετείτε τη μουσική και τη μεγαλοφυΐα των αγαπημένων σας συνθετών.

Όλα άρχισαν ένα βράδυ του 2013 στη Νέα Υόρκη. Τότε που «ανακάλυψα» το μπελκάντο. Η Τζόυς ντι Ντονάτο τραγουδούσε *Μαρία Στουάρντα* [του Ντονιτσέττι] στη Μετροπόλιταν Όπερα, σε σκηνοθε-

σία Ντέιβιντ Μακ Βίκαρ (άξιου επίγονου του «δικού σας» Βισκόντι). Έτσι, θα έλεγε κανείς πως ο Ντονιτσέττι με έφερε κοντά σας, αφού, όταν γύρισα στο μικρό φοιτητικό μου δωμάτιο, άκουσα από το ίντερνετ τη σκηνή της τρέλας από τη Λουτσιά (ντι Λάμμερμουρ), και αμέσως μετά να τραγουδάτε τον κακοπαθημένο έρωτα της Ελβίρας, από την πρώτη ηχογράφησή σας με δύο άριες από τους Πουριτανούς [του Μπελλίνι]. Τραγουδούσατε «Il dolce suono mi colpì di sua voce» («Ο γλυκός ήχος της φωνής του με συντάραξε») και αυτός ο ήχος με μάγεψε· τραγουδούσατε «Spargi d'amaro pianto» («Κλαίω με πικρά δάκρυα») και έκλαιγα μαζί σας· τραγουδούσατε «Ah, rendetemi la speme» («Αχ, δώστε μου πάλι την ελπίδα») και ένιωθα τον έρωτα που τρώει τα σωθικά· τραγουδούσατε «Qui la voce sua soave» («Εδώ η γλυκιά φωνή του») και πλημμύριζα από συγκίνηση. Μια αίσθηση που ποτέ έως τότε δεν είχα νιώσει με καμιά μουσική, κάτι το ουράνιο, έκανε την ψυχή μου να δονείται.

Δεν ήξερα ακόμη γιατί σας αποκαλούσαν «la Divina». Άλλωστε, αυτός ο όρος δεν σας πολυάρεσε, γιατί υπονοούσε πως δεν ήσασταν ανθρώπινη, ενώ εσείς θέλατε τόσο να υπενθυμίζετε την ανθρώπινη φύση σας – ασφαλώς επειδή τους ανθρώπους τούς συγχωρούμε πιο εύκολα απ' ό,τι τους θεούς, και εσάς σας συγχωρούσαν τόσο δύσκολα... Και όμως, υπήρχε πράγματι κάτι το θείκό στον τρόπο με τον οποίο τραγουδούσατε. Ακόμα και σήμερα δεν μπορώ να πω αν με αναστάτωναν τα συναισθήματα των ηρωίδων που ενσαρκώνατε, που τους δίνετε ζωή, ή αν ήταν τα δικά σας συναισθήματα, η φωνή της καρδιάς σας.

Λίγους μήνες αργότερα η Τζόους ντι Ντονάτο μού είπε: «Σου ανοίγει έναν ολόκληρο κόσμο». Πράγματι, μου αποκαλύψατε ένα ολόκληρο σύμπαν, μαγικό και γοητευτικό. Από εκείνη τη βραδιά κι έπειτα, είχα ερωτευθεί κεραυνοβόλα –με καλλιτεχνικούς, μουσικούς αλλά και συναισθηματικούς όρους– αυτόν τον υπέροχο κόσμο στον οποίο με είχατε μεταφέρει, χάρη στη Νόρμα, τη Βιολέττα, την Ελεονόρα και τόσες ακόμα ηρωίδες στις οποίες δώσατε ζωή. Σε εκείνη την αρκετά σκοτεινή περίοδο της ζωής μου, φέρατε το φως.

Πολύ σύντομα έμαθα πως αυτό που «χαρίσατε» σ' εμένα το είχατε χαρίσει και σε πολλούς άλλους, σε ανθρώπους που ανήκαν σε διαφορετικούς λαούς, σε διαφορετικούς πολιτισμούς, σε διαφορετικές γενιές. Κι αυτό γινόταν επί εξήντα συναπτά χρόνια. Άρχισα να αλληλογραφώ με τον Τζον Ντόναλντ, νεαρό Αυστραλό, περίπου είκοσι ετών, πρώην λάτρη του χαρντ ροκ και του χέβι μέταλ, με μαλλιά τζίβες μέχρι τα γόνατα, εθισμένο στα ναρκωτικά έως ότου, μόλις δύο μήνες πριν από μένα, «συναντήθηκε» μαζί σας. Λίγο καιρό αργότερα, είχε κόψει τα μαλλιά του, είχε σταματήσει κάθε είδους ναρκωτικά, και είχε γίνει ένας από τους ειδήμονες σε θέματα σχετικά με τις λεγόμενες «πειρατικές» ηχογραφήσεις σας· αυτές που τόσο αγαπούσατε, τις μόνες που θέλατε να ακούτε στο λυκόφως της ζωής σας, αυτές που αναζητούσατε απευθυνόμενη στους ίδιους τους «πειρατές» – όπως ήταν ο Χόρχε Νταγκομπέρτο, που σας τις έφερε στο Plaza στη Νέα Υόρκη ή στη λεωφόρο Ζορζ Μαντέλ στο Παρίσι, όπως έμαθα από τον ίδιο. Ο Τζον Ντόναλντ πέρασε όχι μόνο ώρες αλλά και μέρες ολόκληρες καταλογογραφώντας αυτούς τους παλιούς δίσκους βινυλίου που ο Νταγκομπέρτο και οι φίλοι του τύπωναν ερασιτεχνικά σε λίγα αντίτυπα πριν από σαράντα χρόνια, και εν συνεχεία πρόσφερε τις ηχογραφήσεις αυτές δωρεάν στο κοινό, μέσω του ίντερνετ. Ήμουν ένας από τους τυχερούς που επωφελούνταν. Ο Τζον μπορούσε στα (συχνά μακροσκελή) ιμέιλ του να εξηγεί με ακρίβεια λεπτοργού την ιδιαίτερη αξία και σημασία κάποιων εμφανίσεών σας στη Σκάλα, τις διαφορές στην ερμηνεία του ίδιου ρόλου ακόμα και αν είχαν μεσολαβήσει λίγα μόνο χρόνια. Ζωντανή εγκυκλοπαίδεια της τέχνης σας, σε χιλιάδες χιλιόμετρα απόσταση, χωρίς καν να έχουμε ποτέ συναντηθεί, ο Τζον μού έδωσε τη δυνατότητα, με τις γνώσεις που μου μετέδωσε, να διεισδύσω ακόμα πιο βαθιά στον κόσμο σας. Όπως έλεγε χαρακτηριστικά: «Είναι από άλλον πλανήτη, είναι η κορυφαία». Πόσο δίκιο είχε!

Νομίζω, λοιπόν, πως έτσι κάπως γεννήθηκε και η δική μου επιθυμία να μεταδώσω, κατά κάποιον τρόπο, και σε άλλους το πάθος μου.

Να μεταδώσω όσα εγώ είχα ζήσει, αυτή την εμπειρία που μου φαινόταν το πιο όμορφο δώρο, ώστε να μπορέσει η νέα γενιά να ανακαλύψει τη ζωή σας και την τέχνη σας, πραγματική ευλογία. Ανέλαβα έτσι, με καθυστέρηση έξι μόλις ετών, ό,τι σήμερα θεωρώ ένα είδος αποστολής. Και μόνο να συναντήσω τους οικείους σας απαιτούσε τεράστιες προσπάθειες: να εντοπίσω τεκμήρια και αρχεία χαμένα ή ζηλότυπα φυλαγμένα, να επισκεφθώ περισσότερες από δώδεκα χώρες για να συγκεντρώσω φωτογραφίες, φιλμ, και βέβαια τα γράμματά σας, αλλά και να τα εντάξω όλα αυτά σε ένα ενιαίο, πολυπρισματικό σχέδιο (μια ταινία, μια έκθεση, ένα βιβλίο, ανέκδοτες έως τότε ηχογραφήσεις), με εσάς στο επίκεντρο φυσικά, αφού πολύ νωρίς αντιλήφθηκα πως εσείς, και μόνον εσείς, ήσασταν η πιο κατάλληλη να μας μιλήσετε για αυτή την κάθε άλλο παρά συνηθισμένη ζωή. Άλλωστε, εσείς η ίδια λέγατε: «Στο κάτω κάτω, εγώ είμαι αυτή που την έζησε».

Η υλοποίηση αυτού του φιλόδοξου σχεδίου, στο οποίο κανένας δεν πίστευε, δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Δεν σας κρύβω ότι νιώθω συγκινημένος καθώς το μακρύ αυτό ταξίδι μαζί σας φτάνει στο τέλος του, κορυφώνεται με αυτό το βιβλίο. Ήσασταν πάντα δίπλα μου, πανταχού παρούσα. Ακόμα και στις πιο δύσκολες στιγμές, όταν αντιμετώπιζα κάθε είδους δυσκολίες, υπήρχε πάντα ένα σήμα, ένα μικρό θαύμα, που μου επέτρεπε να συνεχίσω. Αυτό, σε συνδυασμό με τη συνεχή και ανεπιφύλακτη υποστήριξη των οικείων σας, μου έδωσε το θάρρος και την πίστη που τόσο είχα ανάγκη προκειμένου να φέρω εις πέρας ένα τόσο παράτολμο εγχείρημα.

Από την πρώτη κιόλας στιγμή, προσέγγισα αυτόν τον στόχο και όλα όσα συνεπάγεται με απεριόριστη αγάπη, αλτρουισμό και ταπεινοφροσύνη, ακολουθώντας το παράδειγμά σας: να θυσιάζει κάποιος τον εαυτό του για κάτι πιο σημαντικό από εκείνον. Σήμερα, όλα αυτά τα «έργα» δεν είναι δικά μου. Η ταινία *Maria by Callas* ταξιδεύει ήδη σε περισσότερες από σαράντα χώρες, το βιβλίο επίσης βρίσκεται ήδη στα χέρια των αναγνωστών. Όσο για την έκθεση, είχε κάτι από βου-

διστικό μάνταλα: χιλιάδες κόκκοι άμμου κάθε χρώματος μαζεύτηκαν με εξονυχιστική μεθοδικότητα, συνυπήρξαν για ένα διάστημα, και έπειτα διαλύθηκαν μ' ένα φύσημα, φευγαλέο και υπέροχο. Απ' όλα αυτά δεν κερδίζω και δεν πιστώνομαι παρά μόνον ότι υπήρξα «ταπεινός υπηρέτης της μεγαλοφυΐας», όπως τραγουδούσατε και στην *Αδριανή Λεκουβρέρ* [του Τσιλέα]. Ενδεχόμενη επιτυχία στους στόχους μου θα είναι, προφανώς, πάνω απ' όλα και για πάντα, δική σας. Αν με τη δουλειά μου και με την προσήλωση στην αποστολή μου έβαλα κι εγώ το λιθαράκι μου στο οικοδόμημα, μου αρκεί. Έχουμε ιδρύσει στο αγαπημένο σας Παρίσι, μαζί με τους πιο δικούς σας ανθρώπους, το *Fonds de Dotation Maria Callas*, το οποίο θα συνεχίσει να υπηρετεί την αποστολή για την οποία εγώ έθεσα απλώς τις βάσεις. Ο δικός μου ρόλος τελειώνει με αυτό το βιβλίο· θέλω να πιστεύω ότι τον έπαιξα με επιτυχία, φροντίζοντας πάντα να γίνονται όλα όπως εσείς θα θέλατε, με αξιοπρέπεια και σεβασμό.

Με αυτό το πνεύμα ανέλαβα να φέρω εις πέρας και το τελευταίο στάδιο αυτού του ταξιδιού, συγκεντρώνοντας, μεταφράζοντας και υπομνηματίζοντας το σύνολο των κειμένων σας που μπόρεσα να εντοπίσω, ενίοτε με αρκετές δυσκολίες, κατά τη διάρκεια αυτών των έξι ετών. Ήταν για μένα κάτι σαν κορύφωση, σαν μια «βουτιά στα προσωπικά σας», αλλά και μια ανακάλυψη, θα έλεγα, στοιχείων στα οποία μέχρι τότε δεν είχα δώσει ίσως όση σημασία θα έπρεπε. Μέσω αυτών των κειμένων, και ειδικότερα των επιστολών σας, είχα την αίσθηση ότι άγγιζα τα μύχια της ψυχής σας, και επομένως ότι καταλάβαινα καλύτερα από πού πήγαζε το τραγούδι σας. Φυσικά, δεν θα μπορούσα ποτέ να ισχυριστώ ότι στο βιβλίο περιέχονται όλα όσα γράφατε κατά καιρούς. Από την άλλη, πιστεύω ότι μπορώ να ισχυριστώ βάσιμα πως πρόκειται για μια σχεδόν πλήρη εξιστόρηση της ζωής σας, και μάλιστα σε πρώτο πρόσωπο. Αυτός είναι και ο λόγος που αποφάσισα να μην αφήσω τίποτε «στην άκρη». Ακόμα και όταν ένα γράμμα σας ήταν από πρώτη ματιά αδιάφορο, μπορούσε από μιαν άλλη άποψη να είναι αποκαλυπτικό. Δικό μου καθήκον ήταν «να διαβάζω ανάμεσα

στις γραμμές». Μέλημά μου ήταν να μην προδώσω κάτι από τα λόγια σας, να προσφέρω στον αναγνώστη την απόλυτη αυθεντικότητα. Βέβαια, χρειάστηκε σε κάποιες περιπτώσεις να υπομνηματίσω τα κείμενα, πάντα με μέτρο και με αυτοσυγκράτηση, προκειμένου ο αναγνώστης να μπορέσει να παρακολουθήσει καλύτερα όσα γράφετε. Το ανά χειράς βιβλίο, όπως και η ταινία πριν από αυτό, απαίτησε να συγκεντρωθεί ένα τεράστιο όσο και διάσπαρτο υλικό: αρχεία και ντοκουμέντα που εντοπίστηκαν στις τέσσερις άκρες του κόσμου, σε κιβώτια, σε υπόγεια, σε σοφίτες· σπαράγματα που είχαν σωθεί ανέλπιστα από οικείους σας, φίλους σας ή θαυμαστές σας, οι οποίοι μου τα εμπιστεύτηκαν για τις ανάγκες αυτής της έκδοσης. Νιώθω πραγματικά προνομιούχος που μπορώ σήμερα να προσφέρω αυτό το υλικό στο κοινό, στους αναγνώστες.

Ναι, ήταν προνόμιο για μένα να μπορώ όλα αυτά να τα προσφέρω στο κοινό σας, στους αναγνώστες σας, ώστε επιτέλους να σας γνωρίσουν ως καλλιτέχνιδα, αλλά πάνω απ' όλα ως γυναίκα. Όπως λέγατε χαρακτηριστικά: «Μέσα μου συνυπάρχουν η Μαρία και η Κάλλας, στο ύψος της οποίας πρέπει να στέκω. Ωστόσο, αν κάποιος με ακούει πραγματικά, θα βρει στο τραγούδι μου και τους δυο εαυτούς μου». Ε λοιπόν, πιστεύω –ή τουλάχιστον, ελπίζω– ότι ο αναγνώστης θα βρει «και τους δυο εαυτούς σας» εδώ, στις αναμνήσεις σας και στις επιστολές σας, οι οποίες επιτρέπουν για πρώτη φορά να σηκώσουμε λίγο μιαν άκρη έστω της κουρτίνας, ώστε να φωτιστεί κάπως το «μυστήριο Κάλλας», χωρίς πάντως να χάσει τίποτε από τη μαγεία του. Η Φαννύ Αρντάν, που με τη φωνή της έδωσε ζωή στις αναμνήσεις σας και στις επιστολές σας, μου είχε γράψει: «Πιστεύω πως η Μαρία Κάλλας είναι η καλλιτέχνιδα που με έχει βοηθήσει στη ζωή μου περισσότερο απ' ό,τι οποιαδήποτε άλλη». Είναι κι αυτό ένα από τα «θαύματά» σας.

Γνωρίζω, αγαπητή Μαρία, πως είχατε ζητήσει από αρκετούς κοντινούς σας ανθρώπους να σας βοηθήσουν να γράψετε την αυτοβιογραφία σας, χωρίς ωστόσο κάτι τέτοιο να γίνει ποτέ εφικτό. Το 1977,

τη μοιραία για σας χρονιά, είχατε πει στην Ντόρλε Σόρια: «Κάποτε, θα γράψω την αυτοβιογραφία μου. Θα ήθελα να τη γράψω εγώ η ίδια ώστε να ρίξω φως σε όσα πράγματι έζησα. Έχουν ειπωθεί τόσα ψέματα για μένα». Σε αυτό το πνεύμα είναι γραμμένο το βιβλίο μου, προσπαθώντας κατά το δυνατόν να εκπληρώσει την επιθυμία σας. Η πρόθεσή μου να διατηρήσουν τα κείμενά σας την αυθεντικότητά τους κυριαρχούσε όταν τα μετέφραζα στα γαλλικά. Προσπάθησα να μείνω πιστός όσο το δυνατόν περισσότερο στο λεξιλόγιό σας, στον τρόπο με τον οποίο εκφραζόσασταν· ακόμα και αν η γλώσσα των επιστολών σας είναι σε κάποια σημεία ακατέργαστη ή αδέξια, αντανακλά ωστόσο την προσωπικότητά σας και τα συναισθήματά σας. Φρόντισα να μείνω αρκετά πιστός στα λόγια σας, είτε αυτά είναι στα αγγλικά, είτε στα ελληνικά, είτε στα ιταλικά – για την ακρίβεια, στη διάλεκτο της Βερόνας που μιλούσε ο σύζυγός σας. Χειρίζεστε τις γλώσσες όπως τις φιοριτούρες και τα ποικίλματα του μπελκάντο, χρωματίζοντας τα κείμενά σας με τον δικό σας ιδιαίτερο τρόπο. Και αυτό το στοιχείο προσπάθησα να το σεβαστώ όταν τα μετέφραζα, διατηρώντας την αυθεντική τους μορφή. Όταν κάποιος διαβάζει τα γράμματά σας, νιώθει σαν να σας ακούει να μιλάτε. Τέλος, τα κείμενά σας έχω φροντίσει να πλασιώνονται από πλήρη καταγραφή των παραστάσεών σας, των ρεσιτάλ σας, ακόμα και των ηχογραφήσεών σας. Όλα αυτά τα θεώρησα απαραίτητα προκειμένου ο αναγνώστης να μπορεί να παρακολουθήσει όλη σας τη διαδρομή – ή μάλλον, το πέταγμά σας προς τον ήλιο, όπως εκείνο του Ίκαρου.

Κλείνοντας, θα ήθελα να εκφράσω τη βαθιά ευγνωμοσύνη μου πρώτα απ' όλα προς εσάς. Όποια λόγια και αν χρησιμοποιήσω θα είναι πάντως φτωχά (όπως έλεγε ο Ζορζ Πρετρο: «Δεν μπορείς να εξηγήσεις τη σιωπή»). Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλω στους οικείους σας, που μου συμπαραστάθηκαν, με εμπιστεύτηκαν, μου επέτρεψαν να έχω πρόσβαση στις επιστολές που παρουσιάζονται εδώ, από τις οποίες οι περισσότερες βλέπουν το φως της δημοσιότητας για πρώτη φορά.

Εύχομαι στις αναγνώστριες και στους αναγνώστες «καλό ταξίδι» στον κόσμο σας. Με εσάς την ίδια για συντροφιά, θα έχουν τη χαρά αλλά και το προνόμιο να σας «ανακαλύψουν», να σας γνωρίσουν καλύτερα. Και, βέβαια, να σας αγαπήσουν.

Με εκτίμηση,
Τομ Βολφ

dove cessa la lingua
comincia la Musica, ha
detto il fantastico Hoffmann.
E veramente la Musica è
una cosa troppo grande
per poterne parlare. Ma
si può scivolare sempre,
invece, e sempre ripetuta
con umiltà. Cantare per
me, non è un atto d'orgoglio,
ma solo un tentativo
d'elevazione verso quei
cieli dove tutto è armonia.

Μαρία Μενεγκίνι
Callas

«Εκεί όπου τελειώνουν τα λόγια, αρχίζει η μουσική» είπε ο υπέροχος Χόφμαν. Πράγματι, η μουσική είναι κάτι τόσο μεγάλο, ώστε δεν έχει νόημα να μιλάς για αυτήν. Μπορείς, ωστόσο, πάντα να την υπηρετείς και να τη σέβεσαι ταπεινά. Για μένα, το τραγούδι δεν είναι πράξη αυτοεπιβεβαίωσης. Είναι απόπειρα ανύψωσης στα ουράνια, εκεί όπου όλα είναι αρμονία.

Μαρία Μενεγκίνι Κάλλας (1957)

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

1957

Υπαγορευμένες στα ιταλικά από τη Μαρία Κάλλας στη φίλη της, τη δημοσιογράφο Anita Pensotti, στα τέλη του 1956 και στις αρχές του 1957.

Τον τελευταίο καιρό, δέχομαι συχνά προτάσεις από ιταλικά και άλλα έντυπα –μεταξύ αυτών, τα αμερικανικά περιοδικά *Time* και *Life*– να εκδώσω τα απομνημονεύματά μου. Τις απορρίπτω. Πρώτα απ’ όλα επειδή τα απομνημονεύματα συντάσσονται συνήθως σε πιο προχωρημένη ηλικία. Ή μάλλον, όταν δεν έχει κανείς τίποτε άλλο πια να πει. Δεύτερον, τολμώ να πω ότι δεν δέχτηκα από ταπεινοφροσύνη. Απεχθάνομαι να μιλώ για τον εαυτό μου, σε βαθμό μάλιστα που απέρριψα κάθε πρόταση να αφηγηθώ τα ταξίδια μου προκειμένου να αποφύγω –πράγμα αδύνατον– οποιαδήποτε αναφορά στις επιτυχίες μου. Αφήνω πάντα τους άλλους να μιλούν ελεύθερα για λογαριασμό μου, σίγουρη πως έχω να κάνω με ανθρώπους ευφυείς, καλοπροαίρετους και γενναιόδωρους. Δυστυχώς βέβαια, ακριβώς επειδή αφήνω τους άλλους να μιλούν, βρέθηκα να πρωταγωνιστώ σε ανυπόστατα σκάνδαλα που κάνουν τον γύρο του κόσμου. Προκειμένου να διορθώσω τις τόσες ανακρίβειες, αποφάσισα τώρα, αν και με μια κάποια επιφύλαξη, να αναφερθώ στους κυριότερους σταθμούς της προσωπικής μου ζωής και της καλλιτεχνικής μου πορείας. Η αφήγησή μου δεν έχει, συνεπώς, καμιά επιτήδευση, πολλώ μάλλον –Θεός φυλάξοι!– καμιά πρόθεση για αντιπαράθεση. Επιθυμώ να την παρακολουθήσει ο αναγνώστης με το πνεύμα που την υπαγόρευσα.

Θα ξεκινήσω από τη γέννηση, όπως συνηθίζεται στις βιογραφίες. Γεννήθηκα στη Νέα Υόρκη, στο ζώδιο του Τοξότη, το πρωινό της 2ας ή 4ης Δεκεμβρίου. Δεν μπορώ να γνωρίζω με ακρίβεια, όπως για ό,τι άλλο με αφορά, καθώς το διαβατήριό γράφει πως γεννήθηκα στις 2 Δεκεμβρίου, ενώ η μητέρα μου υποστηρίζει πως με έφερε στον κόσμο

στις 4. Διαλέξτε εσείς την ημερομηνία που σας αρέσει περισσότερο. Εγώ προτιμώ την 4η Δεκεμβρίου.* Πρώτον, επειδή φυσικά πρέπει να πιστέψω αυτό που λέει η μητέρα μου. Δεύτερον, επειδή τότε εορτάζεται η μνήμη της αγίας Βαρβάρας, προστάτιδας του Πυροβολικού, αγίας υπερήφανης και μαχητικής, στην οποία έχω αδυναμία. Έτος: 1923. Τόπος: μια κλινική της Πέμπτης Λεωφόρου, στην καρδιά δηλαδή της Νέας Υόρκης, και όχι στο Μπρούκλιν, όπου αυθαίρετα κάποιοι δημοσιογράφοι επιμένουν να γράφουν πως γεννήθηκα. Το επισημαίνω, όχι επειδή είναι κακό ή ντροπή να έχεις γεννηθεί στο Μπρούκλιν (νομίζω πως αυτή η περιοχή έχει αναδείξει επιφανείς προσωπικότητες), αλλά για λόγους ακριβείας.

Στο ληξιαρχείο δηλώθηκα Μαρία Άννα Καικιλία Σοφία Καλογεροπούλου. Οι γονείς μου είναι Έλληνες και οι δυο: η μητέρα μου, Ευαγγελία Δημητριάδου, κατάγεται από οικογένεια στρατιωτικών από τη Στυλίδα, ενώ ο πατέρας μου είναι γιος αγροτών με καταγωγή από τον Μελιγαλά. Αφότου παντρεύτηκαν, εγκαταστάθηκαν στον Μελιγαλά, όπου ο πατέρας μου διατηρούσε φαρμακείο, μια αρκετά επικερδή επιχείρηση. Και δεν θα έφευγαν πιθανότατα από εκεί, αν δεν είχε μεσολαβήσει το τραγικό γεγονός της απώλειας του μοναδικού γιου τους, του Βασίλη, σε ηλικία μόλις τριών ετών. Από τότε, ο πατέρας μου άρχισε να δυσφορεί, να επιθυμεί να απομακρυνθεί από τον τόπο όπου είχε πεθάνει ο γιος του. Έτσι, σταδιακά, ωρίμασε στο μυαλό του η σκέψη να μεταναστεύσει στην Αμερική. Έφυγαν τον Αύγουστο του 1923, τέσσερις μήνες προτού γεννηθώ εγώ, μαζί με την Υακίνθη,** τη μεγαλύτερη αδελφή μου, που ήταν τότε έξι ετών.

* Έπειτα από κάποια χρόνια θα αλλάξει γνώμη και θα επιλέξει τελικά να γιορτάζει, έως το τέλος της ζωής της, τα γενέθλιά της στις 2 Δεκεμβρίου, την ημερομηνία που αναγραφόταν στη ληξιαρχική πράξη γεννήσεώς της. [Όλες οι σημειώσεις είναι του Τομ Βολφ· οι σημειώσεις του μεταφραστή δηλώνονται ως «Σ.τ.Μ.». Επίσης, ορισμένες διευκρινίσεις εκ μέρους του Βολφ τοποθετούνται σε αγκύλες εντός του κειμένου· οι διευκρινιστικές αγκύλες μόνο στην Εισαγωγή είναι του μεταφραστή.]

** Την αποκαλούσαν χαϊδευτικά «Τζάκι».

Στη Νέα Υόρκη, ο πατέρας μου άνοιξε επίσης ένα ωραιότατο φαρμακείο. Τον πρώτο καιρό όλα πήγαιναν καλά. Η επιχείρηση ευημερούσε και μέναμε σε ένα κομψό διαμέρισμα του κέντρου. Έπειτα ξέσπασε η καταστροφική κρίση του 1929, που έπληξε και τη δική μας οικογένεια. Το φαρμακείο πουλήθηκε, και έκτοτε η τύχη βοήθησε ελάχιστα τον πατέρα μου. Πρέπει να προσθέσω πως είναι ίσως υπερβολικά τίμιος και ευγενής για να μπορέσει να επιβιώσει στη ζούγκλα των επιχειρήσεων. Επιπλέον, υπέφερε πάντα από την ασθενική φύση του. Αυτόν τον καιρό εργάζεται ως χημικός σε νοσοκομείο της Νέας Υόρκης και έχει μια καλή θέση. Δεν θα άφηνε για κανένα λόγο την Αμερική, καθώς ζει εκεί ήδη τριάντα τέσσερα χρόνια και έχει εγκλιματιστεί. Ωστόσο, με ακολούθησε στις περιοδείες μου στο Μεξικό και στο Σικάγο (μάλιστα, κάποια φορά ήρθε μαζί μας και η μητέρα) και είχα τη χαρά να τον βλέπω κάθε βράδυ στο θέατρο, πλάι στον σύζυγό μου, την ώρα που τραγουδούσα.

Από τα παιδικά μου χρόνια δεν έχω ιδιαίτερες αναμνήσεις, παρά μόνο μian αόριστη αίσθηση πως οι γονείς μου δεν συμφωνούσαν ως χαρακτήρες. Εδώ και χρόνια δεν ζουν μαζί, γεγονός που με θλίβει πολύ. Όσο για την κλίση μου, δεν υπήρξε ποτέ αμφιβολία. Ο πατέρας μου λέει πως τραγουδούσα από την κούνια, με φωνή τόσο διαπεραστική ώστε οι γείτονες είχαν σαστίσει. Η οικογένεια της μητέρας μου είχε καύχημά της το τραγούδι. Ο παππούς μου, λόγου χάριν, είχε υπέροχη φωνή δραματικού τενόρου, αλλά ήταν μόνιμος αξιωματικός και, συνεπώς, δεν σκέφτηκε ποτέ να την καλλιεργήσει. Ούτε λόγος βέβαια για τις γυναίκες. Θα ήταν σκάνδαλο, αβάσταχτος διασυρμός να υπάρχει στην οικογένεια μια «κυρία του παλκοσένικου». Παρ' όλα αυτά, η μητέρα μου άλλαξε στάση και, μόλις αντιλήφθηκε το ταλέντο μου στο τραγούδι, αποφάσισε να με αναδείξει το συντομότερο ως παιδί-θαύμα. Όμως, τα παιδιά-θαύματα δεν έχουν ποτέ κανονικά παιδικά χρόνια. Δεν θυμάμαι κάποια παιχνίδια μου, μια κούκλα που να την αγαπούσα. Θυμάμαι μόνο τα τραγούδια που έπρεπε να προβάρω

ξανά και ξανά, στα όρια της πλήξης, για τις τελικές εξετάσεις του σχολικού έτους. Ακόμα περισσότερο θυμάμαι τον πανικό που ένιωθα όταν, στα μισά ενός δύσκολου κομματιού, είχα ξαφνικά την αίσθηση πως μου κοβόταν η ανάσα και σκεφτόμουν, τρομοκρατημένη, πως δεν θα έβγαινε ήχος από το λαρύγγι μου, που είχε στεγνώσει. Κανένας δεν αντιλαμβανόταν την αγωνία μου, γιατί η όψη μου δεν άλλαζε. Συνέχιζα να τραγουδώ.

Μετά το δημοτικό, όλες οι συμμαθήτριές μου γράφτηκαν στο γυμνάσιο ή σε άλλες σχολές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Θα ήθελα κι εγώ να ακολουθήσω το παράδειγμά τους, να γίνω μαθήτρια της ανώτερης εκπαιδευτικής βαθμίδας, μα δεν μπορούσα. Εγώ, όπως είχε αποφασίσει η μητέρα μου, δεν έπρεπε να χάνω ούτε λεπτό από τη μελέτη μου στο τραγούδι και στο πιάνο. Στην ηλικία των έντεκα ετών

λοιπόν, άφησα στην άκρη τα βιβλία και γνώρισα το τρακ και τις εξαντλητικές απαιτήσεις των διαγωνισμών για παιδιά-θαύματα, στους οποίους δήλωνα τακτικά συμμετοχή, προκειμένου να κερδίσω μια θέση σε ραδιοφωνικές εκπομπές ή μια υποτροφία. Κατάφερα να σπουδάσω χάρη στις υποτροφίες. Αφενός επειδή, μετά το 1929, κάθε άλλο παρά πλούσιοι ήμασταν, αφετέρου επειδή δεν είχα καμιά εμπιστοσύνη στις δυνατότητές μου. Ακόμα και τώρα, μολονότι μου καταλογίζουν

Νέα Υόρκη, 1924. Φωτογραφία που η Μαρία είχε πάνω στο κομοδίνο της.

αλαζονική συμπεριφορά, δεν νιώθω ποτέ σίγουρη για τον εαυτό μου, με βασανίζουν η αμφιβολία και ο φόβος. Από παιδί, δεν μου άρεσαν τα ημίμετρα: η μητέρα μου ήθελε να γίνω τραγουδίστρια και ήμουν ευχαριστημένη που ικανοποιούσα την επιθυμία της, με την προϋπόθεση όμως πως μια μέρα θα γινόμουν σπουδαία. Όλα ή τίποτα· ως προς αυτό σίγουρα δεν άλλαξα, όσα χρόνια και αν πέρασαν. Το γεγονός, μάλιστα, ότι εξασφάλιζα υποτροφίες ήταν για μένα ένα είδος εγγύησης για τις ικανότητές μου και μια επιβεβαίωση πως οι γονείς μου δεν αυταπατώνταν πιστεύοντας στη φωνή μου. Συνέχιζα καθησυχασμένη τις σπουδές μου στο τραγούδι και στο πιάνο, με επιμονή.

Περί τα τέλη του 1936, η μητέρα μου ήθελε να επιστρέψει, μαζί μου και με την Υακίνθη, στην Ελλάδα, να δει τους δικούς της. Η αδελφή μου έφυγε πρώτη. Εμείς την ακολουθήσαμε τον Ιανουάριο ή τον Φεβρουάριο του 1937. Στην Αμερική, ο πατέρας μου χρησιμοποιούσε, χάριν ευκολίας, σύντμηση του επωνύμου μας. Μετέτρεψε έτσι το «Καλός» σε «Κάλλας», δυο συλλαβές πιο αρμονικές. Δεν γνωρίζω αν κίνησε τις νόμιμες ενέργειες για την αλλαγή του επωνύμου, αλλά θυμάμαι πως ακόμα και στο σχολείο με φώναζαν ήδη Μαίρη Κάλλας. Στην Ελλάδα ωστόσο, έγινα πάλι Μαρία Καλογεροπούλου. Όταν έφτασα στην Αθήνα, είχα μόλις συμπληρώσει τα δεκατρία μου χρόνια. Όμως, φαινόμουν μεγαλύτερη, γιατί ήμουν ψηλή όπως τώρα, εύσωμη και πολύ σοβαρή, στους τρόπους και στο ύφος, για το νεαρό της ηλικίας μου. Η μητέρα μου επιχείρησε αρχικά να με γράψει στο Ωδείο Αθηνών, το σπουδαιότερο σε όλη τη χώρα, όμως την ειρωνεύτηκαν. Τι θα έκαναν, είπαν, μ' ένα κορίτσι δεκατριών ετών; Τότε, παριστάνοντας τη δεκαεξάχρονη, μπήκα σε άλλο Ωδείο, στο Εθνικό. Εκεί, μαθήτευσα πλάι σε μια δασκάλα, μάλλον ιταλικής καταγωγής, την κυρία Μαρία Τριβέλλα. Την επόμενη χρονιά ωστόσο, πέτυχα τον στόχο μου και πέρασα, έπειτα από εξετάσεις στις οποίες διέπρεψα, στο Ωδείο Αθηνών, όπου με ανέλαβε μια σπουδαία δασκάλα, που θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην καλλιτεχνική διαμόρφωσή μου: η Ελβίρα ντε Ιντάλγκο.

Σε αυτή τη λαμπρή Ισπανίδα καλλιτέχνίδα, την οποία το κοινό και οι παλαιοί συνδρομητές της Σκάλας θα θυμούνται σίγουρα στην αλησμόνητη και άφθαστη ερμηνεία της ως Ροζίνα,* καθώς και σε άλλους σπουδαίους ρόλους, σε αυτή τη λαμπρή καλλιτέχνίδα, το επαναλαμβάνω με βαθιά συγκίνηση, αφοσίωση και ευγνωμοσύνη, οφείλω όλη την προετοιμασία μου και την καλλιτεχνική, σκηνική και μουσική κατάρτισή μου. Αυτό το εκλεκτό πλάσμα, που, εκτός απ' όσα μου δίδαξε, μου χάρισε και όλη την ψυχή του, υπήρξε μάρτυρας της καλλιτεχνικής αλλά και της οικογενειακής ζωής μου στην Αθήνα. Θα μπορούσε να μιλήσει για μένα καλύτερα από τον καθένα, γιατί εκείνη κυρίως συναναστρεφόμουν και εμπιστευόμουν.

Όπως λέει η ίδια, παρουσιαζόμουν στο μάθημα κάθε πρωί στις δέκα και καθόμουν να παρακολουθήσω όλα τα υπόλοιπα μαθήματα, έως τις έξι το απόγευμα. Αν σήμερα κατέχω ένα τόσο ευρύ ρεπερτόριο, οφείλεται το δίχως άλλο σε αυτή την άσβεστη δίψα μου για συμβουλή και καθοδήγηση, την οποία τότε δεν αντιλαμβανόμουν καν. Εκείνο το διάστημα, τον Οκτώβριο ή τον Νοέμβριο του 1938 –δηλαδή, πάνε δεκαοκτώ χρόνια από τότε– έκανα το ντεμπούτο μου στη σκηνή. Προτού ακόμη συμπληρώσω τα δεκαπέντε μου χρόνια, εμφανίστηκα για πρώτη φορά στο κοινό σε ρόλο πρωταγωνιστικό, ως *πριμαντόνα*.** Ερμήνευσα τον ρόλο της Σαντούτσα στην *Καβαλλερία ρουστικάνο* και όλα πήγαν καλά. Ωστόσο εγώ υπέφερα, με το πρόσωπο πρησμένο και παραμορφωμένο από τον πονόδοντο. Πάντοτε έτσι συνέβαινε, σε κάθε σημαντική στιγμή της καριέρας μου. Όπως θα δείτε καθώς θα αφηγούμαι την ιστορία της ζωής μου, έπρεπε να πληρώνω ανελλιπώς τους θριάμβους μου με μια πληγή στην ψυχή ή στο σώμα. Παρ' όλα αυτά, αυτή η πρώτη επιτυχία άνοιξε τον δρόμο για επόμενες ακροάσεις και, έπειτα από μερικούς μόλις μήνες, με επέλεξαν να ερ-

* Κύριος γυναικείος ρόλος στον *Κουρέα της Σεβίλλης* του Ροσσίνι.

** Κυριολεκτικά, «πρώτη (γυναίκα) κυρία» στα ιταλικά, αυτή που έχει τον πρώτο γυναικείο ρόλο στην όπερα. Η Κάλλας παρομοίαζε συχνά τον τίτλο της πριμαντόνας με το πρώτο βιολί της ορχήστρας.

μηνεύσω τον ρόλο της Βεατρίκης στην οπερέτα *Βοκκάκιος* στη Λυρική Σκηνή των Αθηνών.

Θυμάμαι πως μοναδική έγνοια μου εκείνη την εποχή ήταν τα χέρια μου. Δεν ήξερα ποτέ πού να τα τοποθετήσω, τα αισθανόμουν άχρηστα και τεράστια. Επιπλέον, δεχόμουν παρατηρήσεις από τη δασκάλα μου για το απαράδεκτο ντύσιμό μου – τώρα καταλαβαίνω πόσο δίκιο είχε. Κάποια φορά, και ενώ με είχε παρακαλέσει να φορέσω το πιο κομψό μου ρούχο, καθώς έπρεπε να με παρουσιάσει σε κάποιο υψηλό πρόσωπο, με είδε να εμφανίζομαι με μια σκούρα κόκκινη φούστα, ένα πουκάμισο με βολάν σε επίσης κραυγαλέο κόκκινο χρώμα και, στο κεφάλι, πάνω από τις πλεξούδες, ένα φρικτό καπέλο, παρόμοιο με εκείνο που φορούσε η Μουζέττα.* Νόμιζα πως ήμουν κομψότατη. Έτσι, απογοητευτήκα όταν η κυρία Ελβίρα μού έβγαλε το γελοίο καπέλο, φωνάζοντας πως δεν θα μου έκανε ξανά μάθημα αν δεν αποφάσιζα να βελτιώσω την εμφάνισή μου.

Για να είμαι ειλικρινής, δεν είχα ασχοληθεί ποτέ η ίδια με την εμφάνισή μου. Η μητέρα μου διάλεγε τα ρούχα που φορούσα και δεν μου επέτρεπε να κοιταχτώ στον καθρέφτη περισσότερο από πέντε λεπτά. Έπρεπε να μελετώ και όχι «να χάνω τον χρόνο μου με ανοησίες». Στην αυστηρότητά της οφείλω το γεγονός πως σήμερα, μόλις στα τριάντα τρία χρόνια μου, έχω πλατιά και βαθιά καλλιτεχνική πείρα. Από την άλλη ωστόσο, μου στέρησε τις χαρές της νιότης και τις αθώες, δροσερές, γλυκές, αναντικατάστατες απολαύσεις της. Ξέχασα να αναφέρω πως, για να αναπληρώσω το κενό, έπαιρνα βάρος. Με την πρόφαση πως έπρεπε να έχω ένα κάποιο εκτόπισμα για να τραγουδώ καλά, καταβρόχθιζα πρωί και βράδυ μακαρονάδες, σοκολάτες, κρουασάν και κρέμες. Ήμουν στρογγυλή και ροδαλή και υπέφερα από τα σημάδια της ακμής στο πρόσωπό μου.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Μετά τον *Βοκκάκιο*, ο διευθυντής της Λυρικής Σκηνής με επέλεξε ξανά, αυτή τη φορά για

* Εκκεντρικός χαρακτήρας στην όπερα *Μποέμ* του Πουτσίνι.

την *Τόσκα*. Οι πρόβες διήρκεσαν πάνω από τρεις μήνες χωρίς διακοπή. Έπληξα τόσο, ώστε ακόμα και σήμερα αυτή η όπερα έρχεται τελευταία στις προτιμήσεις μου. Φτάνουμε έτσι στην πιο επώδυνη περίοδο της ζωής μου, στα θλιβερά χρόνια του πολέμου, για τα οποία δεν θέλω να μιλάω ούτε με τα πιο αγαπητά μου πρόσωπα, προκειμένου να μην αγγίζω πληγές που δεν έχουν κλείσει. Θυμάμαι τον χειμώνα του 1941. Η Ελλάδα είχε δεχτεί την εισβολή των Γερμανών και ο λαός μαστιζόταν από τον λιμό. Στην Αθήνα δεν είχε κάνει ποτέ ξανά τόσο κρύο. Οι Αθηναίοι είδαν χιόνι για πρώτη φορά έπειτα από είκοσι χρόνια. Επρόκειτο να ανεβάσουμε το έργο του Ευγένιου ντ' Αλμπέρ *Στον κάμπο* (*Tiefland*), όπερα που θεωρείται η γερμανική *Καβαλλερία*, και αναγκαζόμασταν να κάνουμε πρόβες στο ημίφως, με λάμπες ασετυλίνης, φοβούμενοι τους βομβαρδισμούς. Όλο το καλοκαίρι έτρωγα μόνο ντομάτες και βραστό λάχανο, που κατάφερα να τα βρω αφού περπατούσα αρκετά χιλιόμετρα και αφού πρώτα παρακαλούσα. Οι φτωχοί χωρικοί κινδύνευαν με εκτέλεση για ένα καλάθι ντομάτες ή για λίγα λαχανόφυλλα, γιατί οι Γερμανοί ήταν ανελήητοι. Ωστόσο, δεν γύριζα ποτέ με άδεια χέρια. Τον χειμώνα του '41 όμως, ένας οικογενειακός φίλος και μνηστήρας τότε της αδελφής μου, μας έφερε ένα μπουκαλάκι λάδι, καλαμποκάλευρο, πατάτες. Δεν θα ξεχάσω την κατάπληξη με την οποία τόσο εγώ όσο και η μητέρα μου και η Υακίνθη κοιτούσαμε εκείνα τα πολύτιμα αγαθά, φοβούμενες μήπως ως διά μαγείας εξαφανιστούν.

Όποιος δεν έχει ζήσει την πείνα και τη δυστυχία της Κατοχής δεν ξέρει τι σημαίνει ελευθερία και ήρεμη και άνετη ζωή. Ακόμα και σήμερα, μου είναι αδύνατον να ξοδεύω αλόγιστα και δεν μπορώ παρά να υποφέρω όταν πηγαίνει χαμένο ακόμα και λίγο ψωμί, ένα φρούτο, ένα κομμάτι σοκολάτα. Έπειτα, όταν ανέλαβαν οι Ιταλοί, η κατάσταση κάπως βελτιώθηκε. Καθώς έχανα όλο και περισσότερο βάρος από τις κακουχίες, ένας θαυμαστής της φωνής μου, ιδιοκτήτης κρεοπωλείου επιταγμένου από τους κατακτητές, με λυπήθηκε και με σύστησε στον Ιταλό αξιωματικό που ήταν υπεύθυνος για τη διανομή τροφίμων στα

στρατεύματα. Μια φορά τον μήνα, εκείνος μου πουλούσε σε εξευτελιστική τιμή δέκα κιλά κρέας. Έσφιγγα το πακέτο στην αγκαλιά μου και περπατούσα μία ώρα κάτω απ' τον ήλιο, ακόμα και τους πιο ζεστούς μήνες, ανάλαφρη και χαρούμενη σαν να κρατούσα ανθοδέσμη. Εκείνο το κρέας ήταν το βιος μας. Δεν είχαμε φυγείο και δεν μπορούσαμε να το συντηρήσουμε. Το πουλούσαμε όμως, με τη σειρά μας, στους γείτονες και με τα χρήματα προμηθευόμασταν τα απαραίτητα. Έπειτα, όταν οι Ιταλοί «επίταξαν» ομάδα τραγουδιστών της όπερας στην οποία ανήκα κι εγώ για μερικές συναυλίες, ζητήσαμε να μας δώσουν τρόφιμα αντί για χρήματα. Είχα έναν χρόνο να φάω ρύζι και μακαρόνια και να πιω κανονικό γάλα. Εν τέλει, οι Ιταλοί αποδείχθηκαν και με άλλη έννοια «χρήσιμοι» για μένα. Εκείνη την περίοδο, η κυρία ντε Ιντάλγκο επέμενε να μάθω ιταλικά. «Θα σου χρειαστούν» έλεγε ξανά και ξανά, «γιατί αργά ή γρήγορα θα πας στην Ιταλία. Μόνο εκεί θα μπορέσεις να κάνεις πραγματική καριέρα. Προκειμένου, λοιπόν, να ερμηνεύεις και να εκφράζεσαι σωστά, πρέπει να μάθεις τι ακριβώς σημαίνει κάθε λέξη». Εγώ την άκουγα με συγκρατημένο ενθουσιασμό. Η Ιταλία και η Σκάλα ήταν άπιαστο όνειρο, σαν ένα ταξίδι στον Άρη ή στη Σελήνη, που είχα απωθήσει στο βάθος του μυαλού μου για να μην τρέφω αυταπάτες. Στοιχημάτισα, ωστόσο, με τη δασκάλα μου πως σε τρεις μήνες θα κατάφερνα να κουβεντιάζω

Αθήνα, 1943.

μαζί της στα ιταλικά. Δεν ήξερα, βέβαια, πώς θα γινόταν αυτό. Ήταν αδύνατο να επισκέπτομαι το αρχηγείο των Ιταλών, όπως μου πρότειναν ορισμένοι, καθώς οι συμπατριώτες μου θα το θεωρούσαν, όπως ήταν φυσικό, προδοσία. Ούτε, όμως, μπορούσα να διαθέσω χρήματα για ιδιαίτερα μαθήματα. Έπιασα, λοιπόν, φίλιες με τέσσερις νεαρούς γιατρούς που είχαν σπουδάσει στην Ιταλία και, άγνωστο πώς –ίσως επειδή η γλώσσα του Δάντη μού άρεσε εξαιρετικά αφάνταστα–, σε τρεις μήνες κέρδισα το στοίχημα.

Το καλοκαίρι του 1944 αντιμετώπισα τα πρώτα προβλήματα με τους συναδέλφους μου. Έπρεπε να ανεβάσουμε τον *Φιντέλιο*. Μια άλλη σοπράνο είχε βαλθεί να πρωταγωνιστήσει και τα κατάφερε. Δεν μπήκε, όμως, στον κόπο να μάθει τον ρόλο. Καθώς έπρεπε απαραιτήτως να ξεκινήσουν αμέσως οι πρόβες, μου ζήτησαν να την αντικαταστήσω. Εγώ φυσικά δέχτηκα, καθώς γνώριζα πολύ καλά το έργο. Αναφέρω αυτό το επεισόδιο για να δείξω ότι είχα μοναδικό, ισχυρό και τίμιο όπλο την καλή μου προετοιμασία. Το ταλέντο είναι ακαταμάχητο. Στη σκηνή, πριν σηκωθεί η αυλαία, μπορεί κάποιος να κάνει τα πάντα για να προωθήσει μια καλλιτέχνη. Όταν όμως σηκωθεί η αυλαία, μετράει μόνο η αξία. Λένε πως πάντα νικάω. Αυτά είναι τα μέσα μου: η εργατικότητα και η προετοιμασία. Αν θεωρείτε πως είναι «απάνθρωπα», τότε δεν ξέρω πραγματικά τι να πω.

Αμέσως μετά τις παραστάσεις του *Φιντέλιο* στο υπέροχο θέατρο του Ηρώδου Αττικού, κάτω από την Ακρόπολη, ήρθε η Απελευθέρωση. Τότε άρχισαν οι επιθέσεις των συναδέλφων μου προς το πρόσωπό μου. Σε αυτές όμως θα αναφερθώ πιο κάτω. Τελικά, η διεύθυνση της Λυρικής Σκηνής με απάλλαξε για τρεις μήνες από τα καθήκοντά μου και η μητέρα μου, δίχως να χάσει καιρό, μου βρήκε δουλειά στο βρετανικό αρχηγείο. Τοποθετήθηκα στο γραφείο ταξινόμησης της απόρρητης αλληλογραφίας. Έπιανα δουλειά στις οκτώ, αλλά έπρεπε να ξυπνάω από τις έξι και μισή, καθώς δεν έπαιρνα το τραμ, για να κάνω οικονομία, και το σπίτι μου, στην οδό Πατησίων, απείχε αρκετά

από το γραφείο. Το μεσημέρι οι Βρετανοί πρόσφεραν πλουσιοπάροχα γεύματα, αλλά εγώ, αντί να μένω στο αρχηγείο, έβαζα το φαγητό σε κατσαρόλα και το πήγαινα στο σπίτι, να το μοιραστώ με τη μητέρα μου (εκείνη την εποχή η αδελφή μου, η Υακίνθη, δεν ζούσε μαζί μας). Είχα μιάμιση ώρα διάλειμμα και προλάβαινα να καθίσω στο σπίτι μόλις ένα τέταρτο. Έτσι πέρασε όλος ο χειμώνας. Ακόμη με ταλαιπωρούν οι πόνοι στο στομάχι και η υπόταση, πικρή κληρονομιά όλης εκείνης της ταλαιπωρίας.

Κλείνω την παρένθεση και συνεχίζω. Το 1945 έρχεται η ώρα να ανανεώσω το συμβόλαιό μου με τη Λυρική Σκηνή, όμως πληροφορούμαι, από κάποιον συγγενή από την πλευρά της μητέρας μου και προσωπικό γιατρό της βασιλικής οικογένειας (τον καθηγητή Κωνσταντίνο Λούρο), ότι ο Ράλλης, ο τότε πρωθυπουργός, είχε δεχτεί επίσκεψη από το σύνολο των συναδέλφων μου. Είχαν πάει να διαμαρτυρηθούν και απείλησαν να προχωρήσουν σε γενική απεργία αν πρωταγωνιστούσα ξανά στη Λυρική. Τους έθιγε το γεγονός πως ένα κορίτσι είκοσι ενός ετών ερχόταν να αναμετρηθεί με καλλιτέχνες του δικού τους διαμετρήματος και της δικής τους ηλικίας. Ο συγγενής μου δεν ήξερε τι να με συμβουλεύσει. Ο καλός Θεός, όμως, βοηθάει εκείνους που βαδίζουν στον ίσιο δρόμο και δεν βλάπτουν κανέναν. Έτσι, εντελώς αναπάντεχα, το αμερικανικό προξενείο μού πρόσφερε το εισιτήριο να επιστρέψω στην Αμερική. Θα το εξοφλούσα, μου είπαν, όποτε μπορούσα.

Ο διευθυντής της Λυρικής Σκηνής ήταν ιδιαίτερα αμήχανος όταν με κάλεσε να μου εξηγήσει πως δεν μπορούσα πια να αναλαμβάνω πρωταγωνιστικούς ρόλους. Αφού τον άφησα να φελλίσει ένα σωρό δικαιολογίες, έπειτα του ανακοίνωσα πως έφευγα για την Αμερική, προσθέτοντας: «Ας ελπίσουμε να μην το μετανιώσετε μια μέρα». Προτού φύγω όμως, θέλησα να αποδείξω για μια ακόμα φορά τις δυνατότητές μου και τραγούδησα στην οπερέτα *Ο ζητιάνος φοιτητής* (*Der Bettelstudent*) του Καρλ Μιλλάικερ, έργο με ιδιαίτερες απαιτήσεις για τη σοπράνο. Αναγκάστηκαν να μου αναθέσουν τον ρόλο επειδή καμιά άλλη δεν ήταν ικανή να τον τραγουδήσει.